

I.

Terugkeer van de Leviathan

In de tijd dat mensen leven zonder dat zij door een gemeenschappelijke macht tot ontzag worden verplicht, verkeren zij in die omstandigheid die ‘oorlog’ wordt genoemd; een dergelijke oorlog is er een *van* alle mensen *tegen* alle mensen (...). In een dusdanige natuurtoestand is er geen plaats voor nijverheid; omdat de vruchten ervan onzeker zijn, vindt er geen cultivering van het land plaats en is er geen scheepvaart, noch is er het gebruik van goederen die over zee kunnen worden aangevoerd; noch zijn er gerieflijke huizen, noch apparaten voor het vervoer of het verwijderen van zaken die veel kracht vereisen; noch is er kennis over het aanzien van de wereld, noch besef van tijd; noch kunsten noch geschriften, noch is er saamhorigheid; en – het ergste van alles – zijn daar de voortdurende vrees voor en dreiging van een gewelddadige dood; en het leven van de mens is derhalve eenzaam, armoedig, onaangenaam, wreed en kort.

Leviathan, hoofdstuk 13

De natiestaten van de 21ste eeuw zijn Leviathans geworden, nazaten van het zeemonster dat in het Bijbelboek Job wordt genoemd en door de zeventiende-eeuwse Engelse filosoof Thomas Hobbes als symbool werd gebruikt voor een soevereine macht die als enige in staat was vrede onder een chaotische en wrede mensheid te stichten. Alleen door zich te onderwerpen aan deze

onbeperkte macht kon de mens ontsnappen aan zijn ‘natuurtoestand’, een oorlog *van* alle mensen *tegen* alle mensen waarin niemand veilig is voor zijn of haar medemensen. Zoals Hobbes in zijn magnum opus *Leviathan* aanvoerde, was deze natuurlijke staat niet iets uit een ver verleden, van vóór het ontstaan der beschaving, maar een toestand waarin de samenleving in anarchie verzonk. En die toestand kon in elk tijdperk optreden. Het maakte niet uit of de soevereine macht bij een koning of president lag, bij een parlement of een tiran. Alleen een regering met onbegrensde macht kon zorgen voor een toestand van ‘gerieflijk’ leven, waarin nijverheid, kunsten en wetenschappen in vrede konden floreren.

In de eeuwen na het verschijnen van *Leviathan* leek alles erop te wijzen dat Hobbes ongelijk had. De natiestaten die opkwamen, werden in hun machtsuitoefening beperkt door wetten. Er ontstonden democratieën waarin overheden ter verantwoording konden worden geroepen. In de twintigste eeuw leek de nederlaag van het nazisme en het communisme aan te tonen dat liberale regeringen veel beter werkten dan dictaturen. Na het einde van de Koude Oorlog geloofden velen dat de liberale democratie dé universele staatsvorm zou worden.

Tegenwoordig hebben veel staten zich ontdaan van allerlei beperkingen van het liberale tijdperk. In plaats van een institutie die beloofde de vrijheid te bevorderen, is zij nu veeleer een bestuursvorm die mensen voor gevaren tracht te behoeden. In plaats van een bastion tegen tirannie te zijn, biedt ze een schuilplaats voor de chaos.

In Rusland en China zijn nieuwe dictaturen opgekomen die zowel het communisme als de vrije markt afwijzen. Daar waar de democratie nog functioneert, heeft de bemoeienis van de staat met de samenleving een niveau bereikt dat sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer is aanschouwd.

Dit zijn niet de Leviathans die Hobbes zou herkennen. De doelstellingen van Hobbes’ *Leviathan* waren namelijk uiterst beperkt. Afgezien van het beschermen van zijn onderdanen tegen

de dreiging van medeburgers of externe vijanden had zij geen bevoegdheden. De doelstellingen van de nieuwe Leviathans gaan veel verder dan dat. In een tijd waarin de toekomst hoogst onzeker lijkt, streven zij ernaar het leven van hun onderdanen zin te geven. Evenals de totalitaire regimes van de vorige eeuw zijn de nieuwe Leviathans ingenieurs van de ziel.

Het gevolg is dat Hobbes’ ‘natuurtoestand’ in kunstmatige gedaanten is teruggekeerd. Hoewel de nieuwe Leviathans veiligheid beloven, bevorderen ze onzekerheid. Door voedsel- en energievoorraden als wapens in te zetten heeft Rusland overal ter wereld voor honger en armoede gezorgd. China heeft een regime van surveillance opgebouwd dat door middel van de export van technologie ook het vrije Westen bedreigt. In een nieuwe oorlog van ‘allen tegen allen’ en tussen zelfverklaarde collectieve identiteiten trachten rivaliserende groepen binnen westerse samenlevingen de staatsmacht naar zich toe te trekken. Er vindt een niet-aflatende strijd om de controle over de geest en de taal plaats. Er bestaan nog eilandjes van vrijheid, maar een liberale beschaving die berust op het tolereren van vrijheid behoort tot de geschiedenis.

Op scholen en universiteiten worden leerlingen en studenten onderricht in conformiteit aan de heersende progressieve ideologie. Kunsten worden beoordeeld op de vraag of zij goedgekeurde politieke doeleinden dienen. Dissidenten wier meningen afwijken van orthodoxieën met betrekking tot ras, gender en het koloniale verleden ontdekken dat hun carrière ten einde is, en hun publieke leven wordt uitgewist. Deze repressie is niet het werk van regeringen. De heersende catechismen zijn door de burgersamenleving zelf geformuleerd en worden door haar afgedwongen. Bibliotheken, galeries en musea weren gezichtspunten die als reactionair worden veroordeeld. Grote technologiebedrijven oefenen censuur uit. Antiliberaal instituties houden streng toezicht op de samenleving en zichzelf.

Deze diepgaande veranderingen zijn nog versneld door de pandemie, klimaatverandering en een oorlog in Europa. Maar

evenals talloze historische kenteringen begonnen zij met de ogenschijnlijke zege van een tegengestelde trend. Ooit werd de ineenstorting van de Sovjet-Unie door het Westen begroet als de triomfantelijke aankondiging dat liberale waarden zich over de ganse wereld zouden verbreiden, maar feitelijk betekende die ineenstorting het begin van het einde van het liberalisme zoals dat van oudsher werd opgevat.

Grafschrift voor het liberalisme

Goed en Kwaad zijn namen die onze verlangens en aversies aanduiden, die in de diverse temperamenten, gebruiken en doctrines van de mens verschillend zijn; en diverse mensen verschillen niet alleen in hun oordeel over hetgeen door de zintuigen als onaangenaam voor de smaak, reukzin, aanraking en aanblik wordt waargenomen, maar ook over wat in de handelingen van het dagelijks leven gerieflijk is of indruist tegen de rede. Sterker nog, één en dezelfde man kan in diverse tijden van zichzelf verschillen: op het ene moment iets als het goede prijzen dat hij op een ander moment hekelt en als het kwade aanmerkt – wat tot het ontstaan van onenigheid, en uiteindelijk tot oorlog, leidt.

Leviathan, hoofdstuk 15

Hobbes was een liberaal – wellicht de enige die nog de moeite van het lezen waard is. Zijn beste exegeten, de conservatief Michael Oakeshott, de marxist C.B. Macpherson en de classicus Leo Strauss[†] – erkenden hem allemaal als liberaal denker. Als enige onder de liberalen kan hij verklaren waarom er een einde is gekomen aan het liberale experiment.

In 1986 kon het liberalisme in vier ideeën worden samengevat:

Wat alle varianten van de liberale traditie gemeen hebben, is een welomschreven en bepaald moderne opvatting van mens en sa-

menleving (...). Het is een *individualistische* traditie, in de zin dat zij de morele voorrang van het individu op de aanspraken van enigerlei vorm van sociale collectiviteit erkent; ze is *egalitairistisch*, in zoverre dat zij alle mensen dezelfde morele status toekent en aan verschillen in morele waarde tussen mensen geen juridische of politieke waarde verbindt; zij is *universalistisch*, want zij bevestigt de morele eenheid van de menselijke soort en kent een ondergeschikt belang toe aan specifiek historische associaties en culturele vormen; en zij is *melioristisch* in haar onderschrijving van de corrigeerbaarheid en verbeterlijkheid van alle sociale instituties en politieke afspraken. Het is deze zienswijze op mens en samenleving die het liberalisme een welomschreven identiteit geeft, een identiteit die zijn enorme interne variëteit en complexiteit overstijgt.²

Zoals in *Leviathan* (1651) en andere werken, waaronder *De Cive* (1642) en *Behemoth* (1681), valt te lezen, omvat Hobbes' politieke theorie al deze ideeën. De samenleving is opgebouwd uit individuen die hun recht op zelfbehoud tegen elke eis van de overheid mogen bevestigen; indien een heerser verzuimt zijn onderdanen te beschermen kan hij geconfronteerd worden met ongehoorzaamheid of worden afgezet. Mensen zijn gelijkwaardig in het feit dat zij door iemand anders gedood kunnen worden: ook de sterkere kan door de hand van de zwakkere sterven en niemand heeft een goddelijk recht om te heersen. De menselijke natuur is universeel in haar noden; uiteenlopende culturele identiteiten zijn oppervlakkig en onbelangrijk. Door de toepassing van de rede kunnen staatsvormen worden verbeterd. De mens kan zijn conflicten overwinnen en in vrede leren leven.

Al deze ideeën zijn halve waarheden. Individuen mogen dan de basis van de samenleving vormen, maar zelfbehoud is slechts één van hun behoeften: louter overleven is niet genoeg. Mensen mogen dan gelijkwaardig zijn in hun behoefte aan bescherming tegen elkaar, maar ze offeren hun vrede en veiligheid geregeld op voor de bescherming van een levenswijze die zij superieur achten

aan die van anderen. De meest fundamentele eigenschappen van de mens mogen weliswaar universeel zijn, maar ze worden vaak opgeofferd aan de strijd voor specifieke waarden die kenmerkend zijn voor een bepaalde manier van leven. Samenleving en bestuur mogen weliswaar voor verbetering vatbaar zijn, maar elke vooruitgang kan weer verloren gaan.

Hobbes' politieke theorie getuigde van het geloof in de rede, wat kenmerkend was voor het vroege Verlichtingsdenken waarvan zijn opvattingen deel uitmaakten. Zijn geschriften bevatten nog een andere leidraad, die hem niet als rationalistisch filosoof maar als theoreticus van het absurde kenmerken. In zijn bespiegelingen over taal laat hij zien hoe mensen zich door woorden laten betoveren. Deze andere Hobbes kan ons helpen te begrijpen waarom de liberale beschaving ten onder is gegaan.

Een arme worm

Hij die een ganse Natie wenst te besturen, moet in zichzelf niet deze of gene specifieke man lezen, maar de gehele mensheid (...).

Leviathan, Inleiding

Hobbes is verguisd en gehekeld vanwege zijn onverbiddelijke opvatting over de mens. *Leviathan* werd aangevallen als apologie van het atheïsme en egoïsme: tegen het einde van de eeuw waarin het werk verscheen, waren er in Engeland inmiddels ruim honderd boeken tégen *Leviathan* verschenen. Op de University of Oxford werden exemplaren van zijn werk publiekelijk verbrand, en Hobbes zelf heeft zijn papieren vernietigd om zich tegen aantijgingen van ketterij te beschermen. Veel aanvallen waren afkomstig van geestelijken, voor wie hij (in Hobbes' woorden) het 'permanente doelwit van haat' was.

Hij werd geschuwd en soms verraden door collega-literaten. Het hoofd van de Bodleian Library van de University of

Oxford, de man die hem had bedankt voor een boek dat de filosoof hem had geschonken, schreef een essay waarin hij aanvoerde dat Hobbes volgens de bestaande wetgeving wegens godslastering kon worden geëxecuteerd. Een vertaler die aan de bezorging van de Latijnse versie van *Leviathan* had gewerkt, ontkende dat hij enig geschrift van Hobbes had gelezen en verwijderde diens werken uit zijn boekenkasten.

Volgens Hobbes' vriend John Aubrey, had de filosoof

(...) zeer weinig boeken. Ik heb nooit meer dan een half dozijn boeken in zijn vertrek gezien (...). Hij had veel gelezen, gezien zijn lange leven; maar zijn overpeinzingen hadden betrekking op veel méér dan wat hij had gelezen. Hij placht te zeggen dat als hij evenveel zou hebben gelezen als andere mannen, hij dan niet meer zou weten dan andere mannen.³

Hoe onvervaard Hobbes ook in zijn denken was, in het echte leven was hij schuw. Hij hield van routine. Aubrey beschrijft zijn dagelijkse gewoonten:

Hij stond rond zevenen op, gebruikte zijn ontbijt van brood en boter, maakte zijn wandeling en wijdde zich tot tien uur aan bespiegelingen; daarna maakte hij aantekeningen van zijn overpeinzingen. Hij was altijd aan het werk en zijn geest stond nooit stil (...). Zijn maaltijd werd hem om precies elf uur voorgezet (...). Na de maaltijd nam hij een pijp tabak, wierp zich aanstonds op zijn bed (...) en deed een dutje van omstreeks een halfuur. 's Middags schreef hij zijn gedachten van de ochtend uit.⁴

Aubrey schrijft verder:

Het is zeer buitengewoon dat noch de timiditeit die hem vanaf zijn geboorte heeft gekenmerkt, noch het verval van zijn levenswarmte op zeer hoge leeftijd, gecombineerd met de verlamming van die voortvarendheid, niet hebben geleid tot een verkoeling

van de levendige verve en geestkracht die hem op wonderbare wijze tot aan het laatst toe hebben vergezeld.⁵

Hobbes werd op 5 april 1588 geboren in Westport bij Malmesbury, in het Engelse graafschap Wiltshire, tijdens de enorme paniek die in het land uitbrak toen men het nieuws over de naderende Spaanse Armada vernam. In een autobiografisch gedicht noemde hij zichzelf een ‘arme worm’ en schreef: ‘Moederlief heeft gelijktijdig een tweeling gebaard, zowel mij als angst.’ Hobbes’ vader was een vrekkege en alcoholistische geestelijke, die zijn gezin in de steek liet toen Thomas zestien jaar was en die (zoals Aubrey schrijft) ‘ergens voorbij Londen’ overleed.

Hobbes deed er alles aan om geen armoede te lijden, maar op verschillende momenten in zijn leven heeft hij op zwart zaad gezeten. Hij koos ervoor geen ambt te bekleden. Het idee dat hij zou werken voor de Church of England of voor enige andere institutie die gezag over zijn geest meende te hebben, was voor hem onverdraaglijk.

Na zijn studietijd aan Magdalen Hall in Oxford, waar hij ‘niet bijster geïnteresseerd was in de logica maar haar niettemin bestudeerde en hij zichzelf tot een goed disputant schoolde’, kwam hij in dienst bij William Lord Cavendish, de Earl of Devonshire. Gedurende het grootste deel van zijn leven was hij afhankelijk van de patronage van de familie Cavendish en andere adellijke huizen waarin hij woonde en waarvoor hij werkte. Tot zijn taken konden worden gerekend: het geven van privélessen, alsook het schrijven van brieven, het deelnemen aan jachtpartijen, het aankopen van paarden, het onderhouden van gasten en het vergezellen van leden van de aristocratie. Hij was feitelijk een bediende, maar zijn positie leverde hem veel vrijheid op; en als rondreizend privéleraar van de telgen van zijn beschermheren heeft hij heel Europa kunnen verkennen. Tijdens die reizen ontmoette hij de astronoom Galilei en talloze vooraanstaande natuurwetenschappers, literaten en politici.

Hobbes’ verlegen alter ego kan verklaren hoe hij zo oud is ge-

worden. Gealarmeerd door een vermeende bedreiging van zijn leven in het turbulente politieke leven van het Engeland van die tijd vertrok hij in 1640 naar Parijs – ‘de eerste van allen die zijn gevlucht’, schreef hij niet zonder trots – en leefde daar in ballingschap tot 1652, een jaar nadat zijn bekendste (en beruchtste) boek, *Leviathan*, in Londen was verschenen. Van 1646 tot 1648 was hij wiskundeleraar van Charles, de Prince of Wales, de latere Charles II, toen hij en de toekomstige koning in ballingschap leefden. Na het herstel van de monarchie in 1660 werd hem een koninklijke toelage toegekend (die de koning soms vergat te betalen) en kreeg hij bovendien ‘vrije toegang tot Zijne Majesteit, die immer verrukt was over zijn geestigheid en vindingrijke replicken’.

In 1675 vertrok Hobbes uit Londen en woonde hij de resterende jaren van zijn leven op de landgoederen van de familie Cavendish. Toen hij in oktober 1679 voor de laatste keer ziek werd, merkte hij op: ‘Ik zal dan ook blij zijn als ik een gat kan vinden waardoorheen ik uit de wereld kan kruipen.’ Zijn laatste woorden waren: ‘Nu sta ik op het punt aan mijn laatste reis te beginnen – een grote sprong in het duister.’ Hij overleed op 4 december 1679 op 91-jarige leeftijd.

Een groot deel van zijn leven verkeerde Hobbes in gevaar. Die kwetsbaarheid was deels het gevolg van zijn opperste vertrouwen in de eigen geestkracht. Hobbes’ proza wordt gekenmerkt door een rotsvaste stelligheid, die getuigt van zijn vastberaden manier van denken. Als groot linguïst, die vloeiend Latijn, Grieks, Frans en Italiaans sprak, was hij de eerste die een belangrijk filosofisch werk in het Engels schreef. Het eerste geschrift dat van hem verscheen, was een Engelse vertaling van Thucydides’ *Geschiedenis van de Peloponnesische Oorlog*. Tegen het einde van zijn leven publiceerde hij een Engelse rijmvertaling van Homerus’ *Odysee*.

Hoewel hij zijn klassieken dus kende, had Hobbes weinig respect voor de klassieke filosofie. Hij minachtte Plato, Aristoteles en hun middeleeuwse volgelingen en meende dat zij woorden behandelden alsof het dingen waren. Ze stelden zich voor dat de

abstracties die door taal worden opgeroepen, op zichzelf staande realiteiten waren en hadden de menselijke geest daarmee duizenden jaren lang tot armzalig zelfbedrog verleid.

In de klassieke filosofie werd aangenomen dat er een ‘hoogste goed’ bestond en dat de mens daar zijn hele leven naar zou moeten streven. Hobbes verwierp die notie. Zoals hij in hoofdstuk 11 van *Leviathan* schreef:

(...) bestaat het geluk van dit leven niet uit de rust van een voldane geest, want er is geen *finis ultimis* (ultiem doel) noch een *summum bonum* (hoogste goed), zoals daarover in de boeken der oude moraalfilosofen wordt gesproken. Noch kan een mens niet meer leven wiens verlangens zijn beëindigd dan hij wiens waarnemingen en verbeeldingen tot staan zijn gekomen. Geluk is een aanhoudende voortgang van het verlangen, van het ene object naar het andere, waarbij de verwerving van het eerste niets anders is dan de weg naar het laatste. Hetgeen wordt veroorzaakt door het feit dat het menselijk verlangen niet tot doel heeft slechts eenmaal en in kort bestek te worden ingelost, maar om zich voor immer te verzekeren van de vervulling van toekomstige verlangens (...).

Zodat ik de mensheid als geheel in de eerste plaats een algemene neiging tot een permanent en rusteloos verlangen toeschrijf, naar macht en dan nóg meer macht, die pas eindigt met de dood. En de oorzaak hiervan is niet immer dat een mens op een intenser genoegen hoopt dan hij reeds geniet, noch dat hij zich niet tevreden vermag te stellen met gematigde ambitie: maar dat hij zich in het heden niet kan verzekeren van de macht en middelen om goed te leven zonder daarvan méér te verwerpen.

Niet het verlangen naar macht maar de angst was de oerdrift van de mens. Waarden kwamen niet voort uit God of uit een of ander spiritueel rijk, maar uit de dierlijke mens zelf. Hobbes' materialisme is een van de redenen waarom hij als atheïst werd

verguisd. Ook God was materieel, antwoordde Hobbes – een soort eeuwigdurende materie. Hoewel Hobbes dat nooit toegaf, zou de Schepper van hemel en aarde zoals die in de Bijbel wordt beschreven in dat geval niet meer dan een legende zijn.

Als Hobbes inderdaad atheïst was, had zijn atheïsme weinig gemeen met de latere versies daarvan. Moderne atheïsten geloven dat er geen God bestaat en kennen de mens het vermogen toe om de wereld naar zijn hand te zetten, een macht die ooit aan een godheid voorbehouden is geweest. Daarentegen voerde Hobbes aan dat de mens geen grotere wilsvrijheid bezit dan elke andere diersoort:

In de *overweging* is de laatste behoefte of afkeer die voorafgaat aan ons handelen, of aan het uitblijven daarvan, iets wat wij de wil noemen: te weten de daad van – niet het vermogen tot – het *willen*. Dus zijn beesten die met *overweging* zijn behept, noodzakelijkerwijs ook behept met wil (...). Derhalve is de wil *het laatste verlangen in het overwegen*.

Leviathan, hoofdstuk 6

Voor Hobbes leken mensen op machines, in de zin dat hun gedrag onderhevig is aan de wetten der materie. Maar het zijn dromende machines, die in hun hoofd imaginaire woorden creëren. In *Elements of Philosophy* stelde hij zich voor hoe

(...) al het leven op de wereld was uitgeroeid, op één man na voor wie er nog immer ideeën en beelden waren van de dingen die hij had gezien of met zijn andere zintuigen had waargenomen (...). Hoewel deze in werkelijkheid slechts interne ideeën en spookbeelden van de verbeelder zelf zouden zijn, zouden zij hem toeschijnen alsof zij extern waren en niet afhankelijk waren van de kracht of verdienste van de geest.⁶